

ТИПОЛОГІЯ БОЙКІВСЬКОЇ СЛОВОЗМІНИ В АРЕАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

Марія Зубрицька

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей словозміни іменників бойківського, закарпатського та лемківського порубіжжя, що поширені в ареалі українських Карпат. Встановлено типологію за єдиною моделлю-матрицею, запропоновано параметри зіставного аналізу, з допомогою якого визначено інтегральні та диференційні риси словозміни іменників у досліджуваних говірках.

Ключові слова: ареал, говірка, парадигма, типологія, словозміна іменників, словозмінні типи

Діалектна мова – це розгорнута у просторі і часі історія народу. Ареальне дослідження мовних явищ дозволяє по-новому інтерпретувати ряд відомих положень про особливості мовних об'єктів та визначити якісно нові проблеми лінгвістики загалом та діалектології зокрема.

Ареальна лінгвістика (від. лат. *area* – простір) розділ мовознавства, який досліджує з допомогою методів лінгвістичної географії поширення мовних явищ. Центральне поняття ареальної лінгвогеографії – діалектний ареал, тобто межі поширення окремих діалектних явищ. Термін „ареал” використовується також для позначення меж поширення лінгвістичних явищ у діалектному мовленні.

Ареальна проекція лексико-морфологічної системи переконує в доцільності максимального розширення не лише кола зіставлюваних говірок, що, в свою чергу, сприяє поповненню репертуару міжговіркових відповідників, визначенню ступеня типовості аналізованих явищ й причин словозмінної варіативності, а також стає основою типологічного вивчення зіставлюваних систем.

Українські говори становлять собою єдину підсистему української національної мови, що функціонує на певній території. Карпатська група говорів, до якої належать бойківські (північнокарпатські), середньо-закарпатські, наддністрянські та лемківські говірки поширені в ареалі Українських Карпат і досліджені порівняно добре. Однак бойківська іменна словозміна не була окремим об'єктом вивчення та аналізу. Фіксація лише специфічних рис говірки не дає повного уявлення про словозміну як цілісний фрагмент граматичної будови діалектної мови. Вивчення осо-

близькостей карпатських говірок актуальне насамперед тому, що це архаїчні мовні утворення, які знаходяться на межі різних українських діалектів та інших слов'янських мов. У їхній структурі можна зауважити як архаїчні, так й інноваційні риси, котрі виникли в результаті міждіалектної та міжмовної взаємодії [Гриценко 1990, 7].

Практика свідчить, що дослідження словозмінних парадигм іменників важливо здійснювати на базі єдиної моделі-еталону як основи типології бойківської словозміни, зі словозміною контактних українських говорів наддністрянсько-бойківського і середньозакарпатсько-бойківського порубіжжя.

Типологічні дослідження мають два суттєвих безпосередньо пов'язаних між собою аспекти. У першому випадку метою дослідження є оптимальна і дійова методика зіставлення, тобто у центрі уваги є метамова типологічного опису. Обрано саме таку модель-матрицю (еталон), з допомогою якої здійснюється коректний аналіз іменникових парадигм. У іншому випадку метою дослідження стає сама типологічна емпірика, тобто інтерпретація цієї метамови, або результати типологічного опису [Зубрицька 2002, 14].

Такий підхід дозволяє:

- 1) виявити закономірності внутрішньої організації словозмінної системи іменників аналізованих говірок;
- 2) встановити взаємозв'язки між морфонологічною структурою основ, акцентуацією і вживаними окремими іменниковими флексіями;
- 3) встановити міжпарадигматичні взаємовпливи;
- 4) з'ясувати причини словозмінної варіативності;
- 5) описати виявлені особливості типів парадигм;
- 6) дати якісні характеристики типів, встановити ступені наповнення лексемами у різних говірках;
- 7) дослідити явища у зв'язку з іншими однорідними з урахуванням їх синхронного плану і діахронії;
- 8) здійснити системний аналіз словозміни на основі максимального охоплення дослідженням іменникової лексики;
- 9) відійти від традиційної описової сумарності і застосувати модель-еталон для аналізу матеріалу суміжних діалектних систем.

У кожній із обстежуваних двадцяти говірок було проаналізовано близько двох тисяч лексем. При цьому кількість типів може бути різною: від 17 до 22.

Діалектні матеріали засвідчують, що основне протиставлення у словозміні іменника простежується на рівні категорії роду – головної диференційної ознаки. Граматичний рід пов'язаний із числом, тільки в однині диференціація за родами здійснюється послідовно. Іменники так званого спільного роду класифікуються за структурою словозмінної моделі

і зараховуються до одного з трьох родів відповідно до характеру їх конкретної родової визначеності.

Категорія числа має форми однини, множини, зрідка двоїни. За виявом опозиції однина – множина утворюються пари, напр.: *око – очи, мозільом – мозільми, віхтьом – віхтіма*.

Модель-матриця дає змогу не лише з'ясувати фонетичні, морфологічні, граматичні та акцентуаційні особливості іменників, а й виявити взаємодію в межах парадигми, з'ясувати основні напрями та причини дії аналогії у відмінкових формах іменників. Основними ознаками, за якими ряди словоформ, можна об'єднати в один словозмінний тип, є сукупність флексій та належність до певного роду [Зубрицька 2007, 182]. Але аналіз лише флексій не дає повної характеристики типів словозміни. Чіткіше розмежувати словозмінні типи допомагають наголос та морфонологічні чергування кінцевих приголосних основ.

У словозміні аналізованого матеріалу виділяємо 17 типів відмінювання іменників і одну лексему, яка не входить до визначених типів.

Чоловічий рід

Назви істот-осіб

1. Тип (*війт*).
2. Тип (*зять*).
3. Тип (*газда*).

Назви істот-неосіб

1. Тип (*кінь*).
2. Тип (*вовк*).

Назви неістот

1. Тип (*ніж*).
2. Тип (*віз*).

Жіночий рід

1. Тип (*рука*).
2. Тип (*газдиня*).
3. Тип (*ніч*).
4. Лексема (*мати*).

Середній рід

1. Тип (*відро*).
2. Тип (*теля*).

Іменники sg. t.

1. Тип (*покута*).
2. Тип (*сумління*).

Іменники pl. t.

1. Тип (*груді*).
2. Тип (*двері // двірі*).
3. Тип (*пущань // пущаня*)

До першого типу відмінювання належать іменники чоловічого роду назви істот-осіб, напр.: *війт, брат, нарід, онук*. Сюди належать іменники колишніх -ō (-jō)- основ та ī-основ (*син*). Систему відмінкових флексій іменників цього типу, в однині та множині схематично можна зобразити так:

	Н	Р	Д	З	О	М	Кл
Однина	∅	а	ови	а	ом	ови	е
Множина	и	iŷ	ом	iŷ	ами	ох, ах	и (ове)

Простежується тенденція вживання закінчення -ови у давальному відмінку множини.

У іменниках чоловічого роду – назвах істот – форми Р.-З. вв. однини і множини мають однакову фонетичну реалізацію. Спостерігається варіантність форми кличного відмінка: *брат, брат-е, брат-ове; пан, пан-е, пан-ове: не вішайте мі, панове за шию, бо я сі дуже скобочу*.

До другого типу відмінювання належать іменники чоловічого роду колишньої -ī- основи (*зять, тесть, гість*):

∅	а, и	ови, у	а	ом	ови	у
і	ів	ам (ом)	iŷ	ми, іма, ами, ома	ох	і

У родовому відмінку однини спостерігається омонімія форм із знахідним: *господар'и, зят'и*, напр.: *Вже-м сі відробив у свого господар'и; що ти міні відбиваєш купцьи*. У давальному відмінку однини можуть виступати варіанти **-ови**, рідше **-у**. В орудному однини послідовно фіксується флексія -ом.: *Вік живи, вік учись, а дурньо^м умреш*. У давальному відмінку множини вживаються закінчення **-ам**, рідше **-ом**. В орудному відмінку множини флексія **-ми** активно вживається з кінцевими приголосними основи **-л', -р', -т', -ц'**: *хлопцьми, гістьми*. Типовою для говірок Бойківщини є флексія **-іма, -ома** у орудному відмінку: *зятіма, вчительома*. У місцевому відмінку множини лексеми цього типу послідовно вживаються із флексією **-ох**: *по гостьох хата пуста*.

Іменники *тазда, староста, суддя* відмінюються за моделлю відмінювання іменників жіночого роду колишніх -ā-, -jā- основ. Оскільки у іменників цього типу є чимало омонімічних закінчень, розрізняються ці лексеми за флексіями, наголосом та контекстуально.

Серед іменників назв істот-неосіб виділяються два типи. До першого типу належать іменники з основою на м'який приголосний або **-р**: *кінь, лось, ведмідь, звір, олень*, які мають такі відмінкові флексії:

∅	и	ови, еви	и	ом	и, у	у
і	ий, iŷ	ом, ім	і	ми, -ами	ох, іх	І

У родовому та знахідному відмінках однини іменників цього типу послідовно фіксується флексія -а, а рідше -и (при збереженні м'якого кінцевого приголосного основи). Напр.: *війта скинути, то не воробці зігнати*. У давальному відмінку однини функціонують паралельні флексії -ови, -еви: *дай коньови; не вір конєви*. В орудному відмінку однини систематично виступає флексія -ом: *коньом, звірьом, оленьом*. У родовому відмінку множини зафіксовано паралельні флексії -ий, -іў: *ведмедіў, звіріў*, але *коней*. Орудний відмінок множини характеризується флексіями -ми, -ами: *кіньми, оленьми*, але *звірами*. Для місцевого відмінка множини характерні флексії -іх, -ох: *знав на штирьох коньох*. Спостерігається певна послідовність у вживанні флексій: ті лексеми, які у давальному відмінку множини зафіксовані із закінченням -ом, частіше виступають у місцевому відмінку із закінченням -ох і, навпаки, якщо у давальному відмінку множини лексема вживалася із флексією -ім, то у місцевому відмінку множини виступає флексія -іх.

До другого типу належать іменники з кінцевими твердими приголосними основи: *віў, голуб, воўк, лис, пес*, які мають таку систему відмінкових закінчень:

∅	а	ови	а	ом	ови, у	е, и
и	іў	ом, ам, ім.	и, іў	ома, ами, ми, ма	ах, ох	и

У лексемі *віў* відзначено альтернацію *ў : л*, якщо флексія виражена голосним: *віў, вола, волови*. Наприклад: *волови дай полови, буде робив поволи; забув віў, коли телетом був; не вір псови*. У давальному відмінку однини функціонує флексія -ови: *не вір губі, як псови; видер як воўкови з горла*. В давальному множини зафіксовано поряд з традиційними давні флексії -ом, -ім: *ворожка дала псім трошка*. У знахідному відмінку множини спостерігається переважаюче вживання флексії -и замість -іў: *жену воли в ліс*. В орудному відмінку множини спостерігається широкий набір флексій: -ома, -ами, -ми, -ма. Наприклад: *псома / псами / лисьми / ореўма*.

Іменники, які називають неістот, поділяються на два типи. До першого типу належать іменники колишніх -ѡ-, -јѡ- основ (*ніж, рай*), -й- основ (*дім*), -п- основ (*камінь, ячмінь, корінь*), -й- основ (*ніхоть, лікоть, огень*):

∅	и, у	ови	ѡ, и, е	ом	и, у	у
і	іў, е, а	ам	і, е	ами, оми, іма	ах, ох	і

Для родового та знахідного відмінків однини характерні флексії **-и, -у, -е, -о**: *камен'и, нож'и, раю, пал'ціи*. У родовому відмінку однин відбуваються морфонологічні чергування **-о, -е з -і**: *ячмінь-ячменю*; **-о, -е з о**: *вінкіль – вінкля, мариць – марця*. Зразком архаїчної флексії знахідного відмінка однини може виступати флексія **-е** у лексемі *день*: *глядає вчорашнього дне*; як варіант цієї флексії зафіксовано флексію **-и**: *відвело сі до нинішнього дни*. У орудному відмінку однини послідовно фіксується флексія **-ом**: *відрізав як ножом*. Варіантністю закінчень характеризується місцевий відмінок однини. Засобами вираження цієї форми виступають закінчення **-и, -у**. Флексія **-и** є більш поширеною: *(на, у, при) камені, пал'ці, пни*. Орудний відмінок множини можна розглядати як форму з послідовно вираженим закінченням **-ами**, рідше – паралельні словоформи на **-ома, -іма**: *віхтіма хату за собов замітає, показуют люди пальцьома*.

До другого типу належать іменники з твердими кінцевими основи: *віз, ніс, розум, обід, мід, двір*:

Ø	а, у	ови, у	Ø, а, у	ом, ем	і, у
и	іў	ам	и	ами, ома, ми	ах, ох

Іменники цього типу характеризуються розмежуванням флексій **-а, -у** в родовому відмінку однини. Флексію **-а** мають здебільшого іменники з конкретним значенням: *воза, кулака, рукава*; флексія **-у** характерна для іменників, які вказують на матеріал, продукт чи речовину: *мід, сир, жир, тютюн, сніг*. У давальному відмінку однини частіше фіксується флексія **-ови**; флексія **-у** – менш поширена. В орудному відмінку однини відзначено переважаюче вживання флексії **-ом**, однак у незначній кількості прикладів вжито флексію **-ем**: *не мав вовк чим ... та личем*. Закінчення місцевого відмінка однини **-і, -у** вживається з тенденцією до поширення на всі парадигматичні різновиди іменників чоловічого і середнього родів: *(у, на, при, по) возі, лісі, чоботі, міху, фільварку*. У формах множини слід відзначити чергування **-о з -і**: *дзвін – дзвони*; **-і з -е**: *мід – меди*; **-о, -е з нулем звука**: *вітер – вітри*. Орудний відмінок множини можна розглядати як форму з високим ступенем послідовності вираження закінчення **-ами**, рідше **-ома, -ми**: *попелами, возами / возома, чобітьми*. У місцевому відмінку множини фіксовано діалектну флексію **-ох**: *я води і в чоботьох не люблю*.

Аналіз підтверджує, що типологія словозмінних парадигм говірок, сусідніх з бойківськими, – наддністрянських і середньозакарпатських, – виявили не тільки диференційні ознаки кожної з них, але й інтегральні, що свідчить про спільність шляхів розвитку у територіально суміжних діалектних системах. Відзначається також різний ступінь граматичного

навантаження морфологічних явищ в основах іменників при словозміні, активності певних флексій в окремих парадигмах. Типологічні особливості говірок демонструють багатогранність діалектної словозміни, значний інвентар морфологічних альтернатив у зв'язку зі збереженням архаїчних особливостей та дії фонетичних і внутрішньопарадигматичних чинників.

ЛІТЕРАТУРА

- Atlas gwar bojkowskich, 1980–1991. Pod kier. Riegera. T. 1–7. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Гриценко П.Ю., 1990. Ареальне варіювання лексики. Київ.
- Зубрицька М., Яким М., 2002. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. Дрогобич.
- Зубрицька М., 2003. Категорія роду в бойківських говорах. В: Літопис Бойківщини, ч. 2/65/76, 80–83.
- Зубрицька М., 2007. Особливості відмінювання іменників неповної числової парадигми у говірках бойківсько-закарпатського порубіжжя. В: Діалектне суміжжя як об'єкт мовознавчих досліджень. Умань, 179–190.
- Онишкевич М.Й., 1984. Словник бойківських говірок, ч. 1–2. Київ.

TYPOLOGY OF BOYKIAN INFLEXION IN AREAL ASPECT

Summary. The article deals with the analysis of boykian, transcarpathian and lemkiian borderline noun inflexion peculiarities, spoken in the areal of Ukrainian Carpathians. The typology according to a single model-matrix has been clarified, parameters of comparative analysis have been suggested, which enabled to trace integral and differential noun inflexion features of the dialects in question.

Key words: areal, dialect, paradigm, typology, noun inflexion, inflexion types